Na východ od Česka alebo ako porovnávať náboženstvo v Česku a na Slovensku*

Zdeněk R. Nešpor: *Česká a slovenská religiozita
po rozpadu společného státu. Náboženství Dioskúřů*
Praha, Nakladatelství Karolinum 2020, 198 s.

Až po vyše štvrtstoročí od rozpadu Československa a vzniku dvoch samostatných republík vznikla prvá systematickejšie zameraná monografia zaoberajúca sa situáciou v oblasti religiozity a vzťahov štátu a cirkví v oboch nástupníckych štátoch. Oceneniahodným na knihe je tiež to, že sa nesústreďuje len na obdobie po rozpade spoločného štátu, ale pomerne veľký priestor venuje naznačeniu hlbších historických súvislostí formujúcich podobu súčasných rozdielov, a to nielen na úrovni osobnej religiozity v oboch krajinách, ale aj odlišného riešenia inštitucionálnych vzťahov štátu a cirkví. Na tieto dve hlavné dimenzie knihy – teda na analýzu religiozity a analýzu inštitucionálnych vzťahov štátov a cirkví – treba upozorniť hneď v úvode. Názov totiž môže mylne vytvárať očakávania, že kniha sa zaoberá len komparáciou úrovne alebo podôb religiozity v oboch spoločnostiach, obzvlášť ak táto časť knihy je len jej menej rozsiahlym pilierom. Aj sám autor hneď v predhovore spomína dva hlavné piliere knihy, keď uvádza, že jej primárnym záujmom je „sledovanie a komparácia vývoja náboženských inštitúcií a religiozity v oboch krajinách po rozpade federácie“ [s. 8]. Konštatovaním o dvojakosti „primárneho cieľa“ však autor zároveň naznačuje, že práca bude obsahovať aj ďalšie ciele.

Širší tematický záber knihe dáva knihe výnimočné postavenie v odbornej spisbe publikovanej na túto tému v Česku a na Slovensku. V oboch krajinách dlhodobo absentuje práve takáto komparatívna štúdia dvoch spoločností, ktoré boli takmer sedem desaťročí súčasťou jedného štátneho útvaru so spoločným symbolickým a právnym rámcom a predtým boli súčasťou spoločnej, hoci od druhej polovice 19. storočia duálnej rakúsko-uhorskej monarchie. No treba hneď na úvod uviesť, že rozšírenie tematického záberu knihy vedie k nedokončenosti argumentácie každej z týchto analytických úrovní. Okrem toho ani napriek deklarovanej „proporčnosti“ vybraných prejavov religiozity a jej prejavov vo verejnom priestore v oboch spoločnostiach [s. 9] sa autorovi nepodarilo túto ambíciu naplniť. Miera detailnosti a interpretačnej dôslednosti je pri analýze oboch spoločností na kvalitatívne a kvantitatívne inej úrovni. Ak k tomu prirátame autorovu ambíciu zhodnotiť úroveň bádania v sociológii náboženstva a v religionistike

* Text vznikol v rámci práce na grantovej úlohe GAČR 19-08512S „Proměny církevních morálních ekonomíí v ČR a SR v kontextu restitucí a odluky státu a církve“.

v oboch krajinách, nedá sa vyhnúť konštatovaniu, že autor nedokázal udržať jednotnú a konzistentnú líniu smerovania výkladu svojej knihy a tým aj všetky ambície, ktoré v nej deklaruje. Práve ambicióznosť názvu a úvodných cieľov môžu vyvolať veľké očakávania, ktoré po dočítaní môžu vyvolať pocity sklamaní.

Nielen religiozita

Kniha má okrem predhovoru a prílohy osem častí, ktoré naznačujú autorovu snahu o čo najväčšiu komplexnosť uchopenia dvoj- (alebo až troj-)témy. V prvej časti autor popisuje česko-slovenskú religiozitu ako výskumnú tému. Podobne ako aj názov knihy, táto časť vytvára dojem, akoby sa chcela venovať fenoménu česko-slovenskej religiozity, akoby niečo také ako česko-slovenská religiozita existovalo. Čitateľ však bude sklamaný, a to z viacerých dôvodov. V tejto kapitole autor nepracuje s nejakou jednou religiozitou, ktorú by vnútorne diferencoval, ale skôr približuje niektoré špecifiká a odlišnosti v religiozite v Česku a na Slovensku po roku 1990, teda porovnáva religiózne situácie v dvoch kontextoch. Robí to na základe pomerne deskriptívneho opísania podielu subjektívne prihlásených k cirkvi (čo autor v názve tabuľky 1 na s. 14 popisuje akoby šlo o členov cirkvi) vo vybraných európskych krajinách, ako ukazujú výsledky Európskeho výskumu hodnôt (EVS) v zatiaľ poslednej vlne v roku 2017. Nejde dokonca ani o komparáciu veľkosti podobných alebo geograficky blízkych krajín, ale zoznam obsahuje veľmi rôzne skupiny krajín bez toho, aby ich autor vôbec rozlíšil do skupín podľa dominantnej tradície. Nábožensky rôznorodé krajiny sú pritom prezentované ako príklad „škály“ krajín podľa miery religiozity. No tabuľka fakticky uvádza len podiel prihlásených k nejakej náboženskej skupine alebo cirkvi v rôznych krajinách a nič iné.

Medzinárodná kontextualizácia by v prípade jednoznačného usúvŕšňania témy k situácii v Česku a na Slovensku nemusela byť problémom, no autor vôbec neuvádza, a to ani v iných častiach knihy, prečo práve v istých situáciách robí širšie medzinárodné porovnávanie a v iných zasa nie. No už táto úvodná časť naznačuje viaceré problémy knihy – nesystematickú, či skôr epizodickú prácu s dátami, epizodické spájanie fenoménov s nejakou teoretickou perspektívou, nešpecifikovanú metodológiu a nedostatočnú hĺbku spracovania empirických dát. V úvodnej časti pracuje s výsledkami EVS, no nikde inde sa k nim nevracia. Neskôr pracuje s výsledkami PEW Research Centra alebo výskumného programu ISSP, no len vo forme ilustrácií, bez hlbšieho vysvetlenia, ako vlastne možno religiozitu definovať. Hoci kniha nesie názov odkazujúci na religiozitu, autor pracuje s týmto termínom veľmi voľne a na mnohých miestach ju stotožňuje s členstvom v cirkvi, inde zamieňa subjektívne prihlásenie sa k náboženstvu za synonymum členstva v cirkvi a tým aj za synonymum religiozity. No pravdou je, že samotná religiozita nie je v rámci knihy ústredným problémom. Kniha sa totiž ubera množstvom rôznych smerov, čo je vidieť hneď v úvode, kde autor nepochopiteľne ukončuje zdôvodnenie napísania publikácie o religiozite v Česku a na Slovensku

pasážami o medzinárodných problémoch v náboženskom živote, o strete civilizácií P. Huntingtona alebo o náboženskom nacionalizme, či terorizme, hoci kniha sa týmito témam už ďalej nevenuje.

Trocha nepatrične pôsobí aj záver prvej kapitoly. Tu pri rozbere komparatívnych výskumov náboženstva v českej a slovenskej spoločnosti autor neupresňuje, že ním uvedení českí autori sa venovali analýze českej religiozity a nie česko-slovenskej komparácii. Práve nerozlišovanie, kedy ide o popis situácie v Česku a kedy je text o Slovensku sa však v knihe objavuje viackrát, čo je len na škodu jasnosti a prehľadnosti argumentácie. Na druhej strane si nevšima viaceré štúdie českých a slovenských autorov obsahujúce v rámci širších medzinárodných komparácií z kvantitatívnych výskumov aj komparácie českej a slovenskej religiozity [napríklad Bunčák 2001; Tížik 2012; Váně, Štípková 2013] či voľne prístupnú komparáciu českej a slovenskej spoločnosti, obsahujúcu aj podrobnú komparáciu religiozity v oboch štátoch [Kusá, Tížik 2009].

Asymetria komparácie

Prvá, tematicky rôznorodá kapitola však obsahuje napríklad podkapitolu o akademickom (religionistickom) výskume náboženstva v oboch krajinách, kde sa autor pokúša naznačiť personálne a inštitucionálne zázemie tohto smeru bádania. Napriek tomu, že sa tomuto už systematickejšie venovali iní, v knihe nespomenutí autori [Bubík 2015; Václavík 2015], nejde v podstate o analýzu, ale len letmý dotyk reálnej situácie. Podobne ako v pasážach o výsledkoch kvantitatívnych výskumov aj tu vidieť nevyváženosť pri zhodnocovaní v prospech podrobnejšej analýzy českého akademického prostredia. To by ani nemusel byť problém, ak by došlo k adekvátnej interpretácii výsledkov porovnávania. Pri takomto porovnaní by nebolo hodnotenie úrovne českého skúmania náboženstva vnímané tak negatívne a hodnotené ako nedostatočné. Pri prehľade pracovísk a autorov (hoci neúplnom) v Česku a na Slovensku je totiž neprehliadnuteľné, že v spoločnosti (českej), kde sa len menšina obyvateľstva hlási k nejakému náboženstvu a ešte menšia časť ho aj praktizuje, existuje taká rozvetvená a početná sieť akademikov, inštitúcií i časopisov, ktoré náboženstvo akademicky skúmajú. V tom sa situácia výrazne odlišuje od Slovenska, kde napriek vysokej miere deklarovanej religiozity je akademickému a obzvlášť sociologickému výskumu venovaná veľmi malá pozornosť a personálne je slovenské akademické prostredie v porovnaní s českým v podstate početne zanedbateľné. Je škoda, že pri malom počte špecializovaných pracovníkov na Slovensku skúmajúcich náboženstvo vypadli aj sociologizujúci autori z iných ako explicitne sociologických alebo religionistických pracovísk. Ak sú v českom prostredí spomínané aj štúdie z oblasti geografie, na Slovensku sú zanedbateľné práce geografa a demografa Juraja Maja [Majo 2011; Majo 2013; Majo, Šprocha 2016] alebo Reného Matloviča [Matlovič 2001]. Pritom práve komparácia dvoch spoločností (a teda aj akademických prostredí) dávala autorovi možnosť pri hodnoteniach zvažovať aj kritérium, v akom stave sa

obe akademické prostredia nachádzajú (prípadne aj v kontexte porovnateľných európskych krajín) a podľa toho aj hodnotiť úroveň či rôznorodosť výskumu.

Táto úvodná časť knihy je zaujímavá aj z toho hľadiska, ako sa autor systematicky (a pokračuje v takom duchu v prvých dvoch tretinách celej knihy) definuje za religionistu, píše o religionistike, religionistickom bádani a podobne, aby celú knihu nakoniec v závere označil ako sociologickú. Samozrejme, ide o detail, no u pozorného čitateľa môže vzniknúť otázka, či autor považuje tieto dve disciplíny za identické, alebo či medzi nimi vidí nejaké rozdiely. Úvodná kapitola však obsahuje ešte jednu časť zdôvodňujúcu význam knihy. Jej súčasťou je okrem iného prvok, ktorý sa prejavuje v celej knihe – naznačovanie odlišností Česka a Slovenska, akoby to boli dva extrémne odlišné príklady. To však autora vedie často k prehliadaniu podobností medzi oboma krajinami. Táto dichotomickosť sa ukazuje napríklad v tom, že o českej spoločnosti hovorí ako o proticirkevne naladenej, pričom slovenskú zároveň charakterizuje ako spoločnosť, kde sa uplatňuje „súručenstvo vzájomnej podpory medzi politikmi a predstaviteľmi niektorých vybraných cirkví“ [s. 27]. Akoby aj v Česku neboli viditeľné politické spojenectvá a väzby medzi najvyššími predstaviteľmi politického a cirkevného života (prezident Zeman a arcibiskup Duka a podobne). Takouto dichotomizáciou kniha prispieva čiastočne k exotizácii Slovenska pre českého čitateľa a Česka pre čitateľa slovenského, prípadne k utvrdeniu v najsilnejších stereotypoch voči každej z krajín.

Druhá časť knihy nazvaná *Spoločné východiskové body* má akoby metodologický charakter. Obsahovo sa však venuje najskôr európskej religiozite, od ktorej autor prechádza k spoločnej histórii oboch krajín ešte v Habsburskej monarchii a neskôr v spoločnom Československu. Tu autor naznačuje historické korene rozdielov medzi českou a slovenskou spoločnosťou, v ktorých sa v 19. storočí formovalo národné hnutie s odlišnými väzbami na náboženstvo. Jednou z pripomienok k tejto časti môže byť autorovo precenenie úlohy evanjelických elít v národnom hnutí na Slovensku v období národného obrodenia. Je pravdou, že evanjelické elity boli v národnom hnutí početnejšie a aktívnejšie, no základom a charakteristickou črtou úspechu národného hnutia bolo ich programové spojenie s katolíckymi národnými buditeľmi a vytvorenie istého druhu konfesijného dualizmu, ktorý bol jadrom národného hnutia v podstate až do vypuknutia prvej svetovej vojny.

Nezohľadnenie rôznych špecifik, v istých prípadoch zásadných, sa pri porovnávaní náboženskej situácie v českej a slovenskej časti monarchie javí ako výrazná slabina. Deklarovaná okrajovosť evanjelikov v oboch častiach monarchie [s. 34] je len zdanlivá, lebo zatiaľ čo v českej časti monarchie v tom čase (ale aj neskôr) sa táto menšina koncentrovala v juhovýchodnej časti Sliezska a na Tešínsku, na Slovensku boli evanjelici teritoriálne prítomní na väčšine územia a stali sa dôležitou kultúrnou a národotvornou entitou aj vo vtedajších prosperujúcich mestách. Tvorili síce menšinu, ale ich podiel v rámci slovenskej populácie bol [Majo 2011; Majo 2013] v porovnaní s českou časťou monarchie vyšší a ich vplyv na národné a politické hnutie Slovákov na prelome 19. a 20. storočia silnejší. V rámci Uhorska ako celku evanjelici (formálne spájajúci cirkvi luteránskeho a kalvínske-

ho vyznania) predstavovali takmer polovicu obyvateľstva. Ich spoločenský vplyv bol o to výraznejší, že protestantizmus ako jeden z činiteľov vymedzovania sa uhorských elit voči Habsburgovcom sa stal súčasťou identity Uhorského kráľovstva. V tomto zmysle bol význam jednotlivých častí evanjelickej konfesie silnejší ako jej reálna početnosť, a to aj v oblastiach s dominanciou katolíckych veriacich, čoho príkladom bolo aj Horné Uhorsko, teda dnešné Slovensko, kde sa koncentrovala luteránska časť uhorského evanjelictva.

No zároveň treba aj oponovať autorovmu mechanickému spojeniu evanjelických vyznaní a modernizačných tendencií, keďže v prípade slovenského evanjelictva bol už v 19. storočí prítomný aj veľmi silný antimodernizačný a hodnotovo konzervatívny prúd sústredený okolo Svätého Hurbana Vajanského v Martine. Celkovo bolo národné hnutie so silným zastúpením evanjelikov hodnotovo konzervatívne, a to práve z dôvodu vymedzovania sa voči liberálnym a modernizačným maďarským elitám. Dalo by sa povedať, že vyhranením sa voči maďarskému liberalizmu, teda istému druhu sekularizmu bolo slovenské národné hnutie, a to aj v jeho liberálnejších vetvách (hlasisti) tradičnejšie nielen personálnym napojením na cirkvi (angažovanosť kňazov alebo detí kňazov v prípade protestantov), no aj snahou o ľudovosť a najmä zdôrazňovaním záujmov a potrieb národa. [Klobucký 2006]. Autor spája, čo je veľmi prínosné, náboženskú situáciu luteránov v oboch krajinách s národným hnutím. Zatiaľ čo české luteránstvo stratilo kvôli svojej nemeckosti šancu na odozvu v českej populácii [s. 36], luteráni na Slovensku zohrávali radikálne odlišnú úlohu. Slovenskí a nemeckí luteráni sa vymedzili voči maďarským kalvínom, čo podporilo spojenie luteranizmu s národným princípom medzi Slovákmí. Celkovo možno konštatovať, že už východiskové úvahy knihy naznačujú silnú asymetriu v popísaní kontextov a podmienok pre náboženský život v Česku a na Slovensku. Tento problém je prítomný v celej knihe a aj preto si zaslúži podrobnejšiu reakciu práve zo slovenskej strany.

Formovanie náboženských polí

Ako aj inde v knihe, aj v časti o prvej Československej republike autor veľmi voľne narába s termínom religiozita, keďže v podstate nerieši religiozitu ako náboženské založenie jednotlivcov, ale zaoberá sa najmä vzťahmi cirkví k štátu (legislatívou), prípadne cirkví medzi sebou. Je to viac o fungovaní a rekonpozícii toho, čo Pierre Bourdieu [napríklad v Bourdieu 1998] označuje ako náboženské pole. Pri rozbere šírenia prestupových a výstupových hnutí v novom štáte opäť dôkladnejšie popisuje českú situáciu a v prípade Slovenska sa často uchýľuje k priveľkým zjednodušeniam. Vykresľuje „zdesenie“ Slovákov z českého „bezbožníctva“, využíva označenie nábožensky „tradičné“ obyvateľstvo [s. 38], čím úplne obchádza viaceré popisy slabosti vplyvu cirkvi na veriacich, ako o tom písal napríklad Ján Lajčiak [1994]. No obišiel aj hnutia pôsobiace v rámci existujúcich cirkví. Aj medzi katolíckymi kňazmi boli republikáni horliaci za odluku štátu a cirkvi (príkladom bol kňaz a politik Ferdiš Juriga), ktorí boli aj politicky veľmi aktívni.

To, že v slovenskom politickom živote v čase prvej ČSR postupne získal dominantný vplyv ľudácky katolicizmus neznamená, že spoločnosť bola, obzvlášť v čase formovania republiky, taká tradičná, homogénna a tradične katolícka, ako to popisuje kniha. Trocha odvážne pôsobia tvrdenia popisujúce, ako sa na Slovensku chopili moci evanjelici a bezverci a tí okrem iného z pozície, že držali „z veľkej miery“ v rukách úrady, využívali situáciu v „neprospech katolíckej cirkvi“ [s. 38]. Autor vôbec nešpecifikoval, čo konkrétne robili a v prospech koho teda vystupovali, pričom neberie do úvahy, že v štáte nefavorizujúcom katolícku cirkev a riadenom z Prahy boli aj štátne úrady viazané politikou štátu a nie miestnymi konfesionálnymi spormi. Je v prípade, ak viacnárodný štát obmedzuje možnosti cirkví možné pripisovať zodpovednosť za riešenie politiky štátu lokálnym elitám? Len o stranu ďalej autor konštatuje oslabovanie vplyvu cirkví na život ľudí a korozívny efekt vtedajších podmienok na tradičné náboženské identity, no v prípade slovenskej spoločnosti toto neberie (a ani v ďalších častiach knihy) vážne. Naznačuje tým, že náboženská neutralita štátu, náboženská pluralita a odstránenie viacerých privilégií najväčšej cirkvi mali takýto dopad len na českú spoločnosť a na slovenskú nie?

Žiaľ, tento druh (aj paušalizujúceho) naratívu vyvoláva zdanie, ako by bol inšpirovaný ľudáckou historiografiou, teda tou historiografiou na Slovensku, ktorá ospravedlňuje režim vojnovkej Slovenskej republiky a legitimizuje jej existenciu negatívnym vykresľovaním podmienok Slovenska v prvej ČSR. Obzvlášť priveľmi voľné narábanie s bezvercami pôsobiacimi na Slovensku v štátnej správe vyznieva v tomto duchu a tiež pôsobí nepodložené vzhľadom na to, že v oboch častiach nového štátu bola absolútna väčšina obyvateľstva stále (minimálne) formálne zviazaná s niektorou cirkvou a podiel ľudí bez vyznania bol mizivý. No práve dobový ľudácky naratív (spojený s najsilnejšou politickou stranou na Slovensku HSL'S) spájal bezverectvo či bezbožnosť s českým živlom na Slovensku, prípadne s komunistami. Dokonca aj úplná absencia analýzy náboženskej situácie v tzv. druhej republike a v Protektoráte Čechy a Morava spolu s vojnovou Slovenskou republikou vytvárajú paralely s naratívom nie kriticky analyzujúcim celé obdobie rokov 1918–1948, teda do nástupu komunistickej strany k moci.

Ťažko odhadnúť, čo inšpirovalo autora k takémuto popisu situácie na Slovensku, no mnohé konštatovania sú nielen tendenčné, ale doslova až popierajúce historickú situáciu. Napríklad pri popise povojnového vytvorenia Demokratickej strany ju autor definuje ako „dominantne evanjelickú“ (vedením?, členstvom?) a spája ju s akýmsi druhom prebudenia a sebauvedomenia sa slovenských evanjelikov, ktorí „si uvedomili, že sú menšinou, ktorá ak má obstáť pred náporom komunistov a vystríhať sa chýb svojich medzivojnových predchodcov, musí aspoň s niektorými katolíkmi spolupracovať“ [s. 40]. Tento záver je historicky sporný z viacerých dôvodov. Naznačuje, akoby šlo o spor komunisticko-konfesionálny (komunisti vs. evanjelici) a akoby evanjelici neboli historicky ústretoví spolupracovať s katolíkmi. Aj skôr naznačené príklady takejto spolupráce však ukazujú, že národná a politická angažovanosť slovenských evanjelikov bola takmer vždy spojená so spoluprácou s katolíkmi. Už od počiatkov Štúrových snáh o kodifikáciu spisovnej slovenčiny,

od založenia Matice slovenskej a slovenských gymnázií, cez založenie Slovenskej národnej strany, všetky tieto projekty boli založené na programovom spojení evanjelikov a katolíkov. Aj prvorepubliková SNS a ďalšie politické pokusy boli vyjadrením programovej spolupráce časti evanjelickej inteligencie v národných otázkach s katolími. Vytvorenie politického katolicizmu zhmotneného v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSL'S), ktorá sa stala postupne hegemonom v medzivojnovom politickom živote na Slovensku, nebolo spôsobené neochotou časti evanjelikov spolupracovať s katolími. Bol to problém konfesionalnej profilácie Hlinkovej strany a jej naviazania na cirkev a klérus a zároveň problémového politického programu autonomistov, ktorí evanjelikom aj z historických dôvodov, rovnako ako z dôvodov lojality voči nábožensky neutrálnemu Československu, nemohol vyhovovať. Podobne ani vytvorenie Demokratickej strany nebolo prejavom boja evanjelikov proti komunistom (evanjelici boli aj v Komunistickej strane), ale vyjadrením snahy časti prvorepublikových elít a nekomunistických politických síl vytvoriť po krachu ľudáckej politiky vojnovej Slovenskej republiky politickú alternatívu voči silnejúcim komunistom.

Časti pracujúce s realiami zo Slovenska sú v celej knihe buď veľmi nekonkrétne a nevyargumentované, alebo sú postavené na neznámych zdrojoch. Takto sa čitateľ môže dozvedieť, že po nástupe komunistickej strany k moci bola v otázke náboženstva situácia na Slovensku odlišná. „Aj keď aj tu došlo k *monsterprocesom, internácii biskupov a likvidácii rímskokatolíckych kláštorov (slovenským špecifikom bolo vynútené splynutie gréckokatolíckej cirkvi s pravoslávou), komunistický režim musel byť opatrnejší a niektoré proticirkevné zásahy zmierňovať.*“ [s. 43] Nedozieme sa v čom bol a musel byť opatrnejší, ani v čom bol režim miernejší na Slovensku ako v českej časti štátu. Platila v oboch častiach odlišná legislatíva? Alebo boli odlišné kompetencie rôznych štátnych orgánov? To sa z knihy nedozvieme, lebo od počiatku 50. rokov autor preskočil na obdobie „Pražskej jari“. Celkovo je zhodnotenie obdobia vlády komunistickej strany prezentované veľmi schematicky a bez podrobnejších argumentov.

Dosť nesystematicky pôsobí v tejto kapitole prechod od čias vlády komunistickej strany k ponovembrovému vývoju. Je to stručná a trocha nesystémová vsuvka. Konštatovať, že v období zmeny politického režimu v roku 1989 „*triumfovali kresťanské politické strany a politicky inštrumentalizovaný katolicizmus, ktorý sa stal jedným z víťazov nežnej revolúcie*“ [s. 45] je prinajmenšom odvážne. Po prvé preto, lebo v tom čase okrem malej maďarskej politickej strany existovala iba jedna otvorene kresťanská či katolícka politická strana – Kresťanskodemokratické hnutie, po druhé preto že táto strana napriek veľkým mediálnym očakávaniam v prvých slobodných voľbách v roku 1990 (teda pol roka po zmene režimu) dosiahla len asi 20 % podporu. Bol to síce historicky najväčší úspech KDH vo voľbách, no nestačil na to, aby mohli zostavovať vládu a aj v neskorších obdobiach, s jedinou výnimkou, boli vo vládach len koalíčným partnerom silnejších zoskupení (ak boli vo vláde). Trocha zvláštne a skôr ako náhodne vložená pôsobí tabuľka č. 2 [s. 45]. Je uvedená v časti týkajúcej sa obdobia asi do roku 1990, no obsahuje údaje len z celého nasledujúceho obdobia, teda od roku 1991 až do roku 2017.

Analýza inštitúcií

Je zrejmé, že viac ako religiozite sa autor v knihe venuje inštitucionalizovaným podobám náboženstva – cirkvám a právnej regulácii náboženského života, teda úlohe štátu. Toto otvorene konštatuje aj v úvode tretej kapitoly *Štát a cirkev*, v ktorej sa však už zaoberá obdobím po roku 1993, teda v čase existencie dvoch samostatných štátov. Názov tretej kapitoly je však zvolený trochu nešťastne, keďže naznačuje, akoby sa práve v nej kompletne riešili vzťahy štátu a cirkví, no aj štvrtá kapitola o financovaní cirkví je súčasťou týchto vzťahov.

Tretia kapitola sa podobne ako tá úvodná pokúša postaviť situáciu v Česku a na Slovensku do širšieho celoeurópskeho rámca (prekvapujúco s presahom popisov aj na model v USA), najmä pri vymedzovaní troch hlavných modelov vzťahov štátu a náboženstva – od modelu štátnej cirkvi, cez zmiešaný model k odlukovému modelu. No definícia odlukového modelu, vnútorne rozporná, sa však zároveň prekrýva (zasahovaním štátu do náboženského poľa) s definíciou zmiešaného modelu. Do tejto skupiny zaraďuje väčšinu krajín Európskej únie (až 19) vrátane Českej republiky (prínajmenšom do roku 2012), no aj Slovensko. Takto sa v knihe napriek predchádzajúcemu výpočtu množstva zásadných odlišností medzi Českom a Slovenskom objavujú obe krajiny ako príklady zmiešaného modelu vzťahov štátu a cirkví. Pre čitateľa sa preto môže vynoriť otázka, prečo bola použitá typológia troch modelov, ak pre potreby analýzy situácie v Česku a na Slovensku táto typológia neposkytuje žiadne interpretačné možnosti. Sú si oba systémy vzťahov tak podobné a aj autor chcel zdôrazniť, že ich možno zaradiť do jedného druhu vzťahov alebo chcel zdôrazniť ich rozdielnosť v rámci zmiešaného typu, čomu sa však nevenoval (ak nerátame asi trojriadkový komentár)?

Rovnako neukotvene pôsobí použitie indexu náboženskej monopolizácie od autorov Chavesa a Canna, ktorý „*má slúžiť k vysvetleniu rozdielov v religiozite medzi jednotlivými krajinami*“. Jeho predpokladom je, „*že monopolné postavenie vedie k zníženiu náboženskej vitality, zatiaľ čo konkurenčné demonopolizované prostredie ju bude naopak zvyšovať*“ [s. 49]. Napriek tomu, že autor sa tomuto indexu venuje a aj popisuje jeho dimenzie, nielenže ho v prípade Česka a Slovenska vôbec nevyhodnocuje, ale ani nereflektuje, či sú použiteľné a platné v našom geografickom priestore predpoklady, na ktorých index stojí. Už len laický pohľad na konštrukciu indexu a jeho definíciu naznačuje, že ak by bol platný, v Česku by mala byť vyššia a dynamickejšie rastúca religiozita oproti Slovensku, ktoré sa oveľa silnejšie (a to aj podľa skorších tvrdení autora) približuje modelu štátnej cirkvi alebo náboženského monopolu. No aj najjednoduchšie porovnávanie ukazujú, že situácia je presne opačná. V tejto časti je znehodnotený akýkoľvek vysvetľujúci potenciál teórie racionálnej voľby pri vysvetľovaní náboženskej zmeny, ktorú sa pokúsil oveľa kompaktnejšie a systematickejšie využiť v knihe citovaný, no nijako nereflektovaný autor Pavol Minárik. Pri porovnávaní legislatívy regulujúcej náboženský život je už autor dôkladnejší a naznačuje nie-len odlišnosti prijímaných modelov v Česku a na Slovensku, ale aj reálne dôsledky na pluralizáciu, prípadne konzerváciu pôvodných náboženských polí. V kontexte vyššie uvedených pri-

pomienok pôsobí návrat autora v nasledujúcom texte k indexu monopolizácie (neskôr označovanej nielen ako náboženská, ale aj ako cirkevná) v popise vývoja situácie v Česku nekonceptne. Index už totiž nijako nespája so zmenami v religiozite, ako naznačuje pôvodný koncept založený na teórii racionálnej voľby, ale rieši ho už len na úrovni fungovania inštitúcií.

Jadrom práce a jej najpodrobnejšie spracovanou časťou je kapitola venujúca sa právnej regulácii náboženského života v Českej republike od roku 1993. Tu treba oceniť prehľadnú analýzu zmien v registrácii cirkví, kde upozorňuje na špecifiká nového českého cirkevného zákona z roku 2001, ktorý zaviedol nové pravidlá týkajúce sa registrácie, no zároveň vytvoril dve kategórie cirkví. Na rozdiel od viacerých rozšírených dezinterpretácií, že zákon zaviedol dvojstupňovú registráciu, autor upozorňuje, že zaviedol princíp takzvaných „špecifických práv“, ktoré síce boli automaticky priznané všetkým dovtedy registrovaným cirkvám, no nie všetkým v plnom rozsahu, čo prehľadne popisuje v tabuľke č. 3 [s. 54–55]. Žiaľ, v knihe je veľmi malý priestor venovaný dôvodom, prečo má väčšina cirkví iný zoznam priznaných „špecifických práv“. Teda či šlo o odlišné požiadavky cirkví, alebo o odlišnú vôľu štátnych orgánov priznať cirkvám rôzne práva. Je totiž zásadný rozdiel, či si niektoré práva cirkev neuplatňuje, lebo ich z rôznych dôvodov nepotrebuje a nechce, alebo či ich nemôže uplatňovať z dôvodu rozhodnutia štátnych orgánov.

Môže to pôsobiť ako ľpenie na detailoch, ale pri analýze náboženského poľa na Slovensku je nutné rozlišovať nielen na úrovni rímskokatolíckej cirkvi (vrátane gréckokatolíckej) verzus ostatné, ako tomu je v prípade reflexie dohôd štátu s cirkvami po roku 2000. No v rámci registrovaných nekatolíckych cirkví je dôležité rozlišovať medzi tými, ktoré majú dohody so štátom a poberajú finančné príspevky a tými registrovanými, ktoré tieto možnosti nevyužívajú. Viaceré z malých registrovaných cirkví totiž dobrovoľne nevyužívajú finančné príspevky od štátu a dobrovoľne nemajú zmluvu so štátom. No tie z nich, ktoré boli registrované až po roku 2000 sa na zmluve so štátom podieľať nemôžu, lebo by s takouto možnosťou museli súhlasiť všetky ostatné zmluvné strany. Po prijatí nového zákona o financovaní cirkvi v roku 2019 sa tie cirkvi, ktoré v súčasnosti nepoberajú finančný príspevok nebudú môcť oň v primeranej miere uchádzať ani v budúcnosti. To sa týka aj akejkolvek novej cirkvi, ktorá by v budúcnosti na Slovensku bola zaregistrovaná.

Financovanie cirkví

Štvrtá kapitola patrí k analyticky silnejším, hoci v podstate obsahovo vo výraznej miere nadväzuje na tretiu kapitolu o regulácii náboženského života štátom. Pomerne podrobne vypočítava rôzne legislatívne normy týkajúce sa ekonomického zabezpečenia cirkví. Autor začína svoj výklad trochu nečakane, čo neznamena, že nelegitímne. Východiskom jeho uvažovania o cirkvách boli otázky spojené s reš-

titúciami cirkevných majetkov a až následne sa dostal k samotnému priamemu financovaniu cirkví štátom, čo by sa podľa názvu mohlo zdať hlavnou témou tejto kapitoly. Je prekvapujúce, že pri popise prvých podôb reštitúcií časti cirkevného majetku (teda agenda týkajúca sa v podstate len rímskokatolíckej cirkvi), v období po revolúcii v roku 1989 až do rozpadu Československa v roku 1992, nie je vôbec spomenutá problematika týkajúca sa štátneho regulovania konfliktov pri sporoch o majetky na Slovensku medzi pravoslávnu a gréckokatolíckou cirkvou. Štát vtedy aktívne urovnával spory o ich majetkové práva finančnými dotáciami (mimochodom konflikt, ktorý vznikol aj v súvislosti s počínajúcimi debatami o reštitúciách) a teda do nasledujúcich reštitúcií vstupovali tieto dve cirkvi v odlišnom kontexte a s (majetkovo) vylepšenou štartovacou dráhou.

Podobne dosť nepodložene pôsobí výpočet rastu výdavkov SR na cirkvi v rokoch 2000–2018, keď autor konštatuje, že tento rast nezodpovedal rastu HDP 2000 až 2008 (prečo práve v tomto krátkom období?). Naznačuje tým, akoby bolo alebo malo byť financovanie nejako spojené s rastom HDP. No financovanie cirkví na Slovensku a ani v Československu nebolo nikdy viazané na rast HDP, ale na priemerné platy, prípadne minimálnu mzdu či infláciu, podobne ako v iných sektoroch. Rast výdavkov na platy by preto teoreticky mohol byť porovnávaný s výdavkami na platy v iných sférach verejného života. No k tomu by musela byť odčlenená časť určená na platy duchovným od príspevkov na prevádzku cirkví. No v prípade menších cirkví môže tvoriť oveľa väčšiu časť príspevku, ako je tomu vo veľkých ľudových cirkvách s množstvom kňazov.

Nekonzistentne, pri pohľade na pôvodne prezentované myšlienky, že reštitúcie by mali byť spojené so zmenou spôsobu financovania cirkví, pôsobia úvahy v ďalších kapitolách knihy o reštitúciách v ČR. Túto časť autor otvára tvrdením, že samostatné Slovensko rýchlo dotiahlo do konca pôvodné československé snahy o návrat „štandardného“ ekonomického zabezpečenia cirkevnej prevádzky a stalo sa v tomto zmysle faktickým vzorom pre ďalšie postkomunistické krajiny strednej a východnej Európy [s. 74]. Autor týmto na jednej strane naznačuje, že neskôr prijatý model v ČR sa odklonil od pôvodných ideí a je neštandardný, na druhej strane však ničím nepodložil, v čom bol slovenský príklad inšpiráciou alebo vzorom pre iné krajiny a pre ktoré. Uvádzaný vzorový model, aký momentálne existuje na Slovensku (a aj po roku 2019) je jedinečný, prísne reštriktívny voči možným novým náboženským aktérom k získaniu takejto podpory a zásadne odlišný od poľského, maďarského a aj iných modelov.

Dôležité je však pripomenúť, že autor spomína aj ďalšie súvislosti cirkevných reštitúcií. K vecným zámerom reštitúcií cirkevných majetkov uviedol, že v ich prípade *„nepôjde len o fyzické vrátenie majetku, ale tiež o náhradu ďalších krív, ktoré boli cirkvám v období komunistickej vlády spôsobené. A to ako majetkových, tak nemajetkových, že nemohli svoj majetok využívať, ani sa oň adekvátne starať, čím došlo k jeho devastácii, tak nemajetkových v podobe obmedzovania náboženského života a postihovania cirkví a veriacich.“* [s. 77] Práve tento bod cirkevných reštitúcií nie je v práci dostatočne reflektovaný a je braný len ako samozrejmosť. Neukazuje, ako sa táto

argumentácia odkláňa od pôvodných všeobecných reštitučných zámerov z obdobia tesne po revolúcii v roku 1989 [Příbáň 2015]. Na jednej strane tým, že šlo o výnimku zo zásady, že reštitúcie sa budú uplatňovať len na fyzické osoby, na strane druhej, že v prípade cirkevných reštitúcií sa neriešilo len samotné vrátenie majetku v stave, v akom bol (čo bol prípad reštitúcií fyzickými osobami), ale sa hľadali aj formy odškodnenia za nemožnosť zhodnocovať alebo za znehodnotenie reštituovaného majetku v období rokov 1948–1989. Toto naznačuje paradigmaticky odlišný prístup v zdôvodňovaní aj v obsahu rôznych druhov reštitúcií, kde reštitúcie cirkevného majetku fungovali vo veľmi špecifickom a výrazne zvýhodňujúcom móde oproti iným subjektom, ktorých sa reštitúcie týkali. K tomu treba prirátaj ešte jedno špecifikum zákonov týkajúcich sa reštitúcií. V prípade takzvaných reštitučných zákonov týkajúcich sa náboženského života sa prepojili dva princípy: krivdy a neprávosti z hľadiska nového právneho rámca spáchané na jednotlivcoch z dôvodu ich náboženskej viery a zároveň potláčanie práv cirkví. Toto previazanie neprávosti voči jednotlivcom a kolektívnym náboženským entitám v predmete reštitučného práva vyradilo z oprávnených subjektov tých veriacich, ktorí neboli v čase štátneho socializmu príslušníkmi štátom uznávaných cirkví, ktoré boli vtedajším zákonodarstvom regulované a ktorých sa aj týkali tzv. náboženské trestné činy. Práve tieto trestné činy boli predmetom rehabilitácií a aj následných reštitúcií. No známe sú aj prípady potláčania náboženského života a aj trestných konaní voči príslušníkom nelegálnych náboženských skupín ako boli príslušníci Náboženského spoločenstva Svedkovia Jehovovi alebo tzv. Moonisti, teda členovi Cirkvi zjednotenia. V prípade týchto štátom neuznaných cirkví však bývali dôvodom perzekúcií iné ako náboženské zákony. Takže reštitúcia, teda náprava krívd sa týkala len tých, ktorí boli legálnou súčasťou vtedajšieho štátom uznávaného sveta a porušovali jeho vtedajšie chápanie a definovanie náboženstva.

Treba tiež pripomenúť, že diskurz o nemajetkových ujmach na živote cirkví a veriacich a o potrebe ich kompenzovať sa stal súčasťou reštitučných zákonov výraznejšie v Českej republike. Na Slovensku bol tento naratív súčasťou iného procesu. Viac ako súčasťou zákonov a vyrátavania majetkového či finančného odškodnenia pri reštitúciách v roku 1993 (definitívne uzatvorenom v roku 2005) sa stal súčasťou politického diskurzu legitimizujúceho pokračovanie v priamom financovaní cirkví a aj neskôr pri zmene zákona o financovaní cirkví a navyšovaní rozpočtu pre cirkvi v roku 2019. Takto sa v oboch krajinách subjektmi vyjednávania o odškodnení, ale aj o ďalších právnych normách týkajúcich sa náboženského života stali len tie cirkvi, ktoré pôsobili v rámci krajiny pred rokom 1990 a do nového politického režimu vstúpili so zákonnou možnosťou byť financované zo strany štátu. Tým, že autor zdôraznil zavedenie finančnej odluky cirkví od štátu zákonom z roku 2012 v Česku, potlačil do úzadia legislatívne mechanizmy reprodukcie jadra náboženského poľa, ktoré bolo takmer rovnaké v Česku i na Slovensku v podstate ešte vyše dvadsať rokov po zmene režimu.

Autor v časti o financovaní cirkví v Česku naráža na jeden bod, ktorý bol veľmi často využívaný aj pri legitimizácii katolíckej cirkvi ako najsolidárnejšieho

aktéra na náboženskej scéne na Slovensku. Uvádza nerovnaké výšky finančných prostriedkov pre rôzne cirkvi, kde výška podpory zdanlivo vychádzala v prospech menších a v neprospech väčších cirkví. Autor [s. 78–79], rovnako ako aj mnohí cirkevní predstavitelia tieto konštatovania o spravodlivosti, prípadne solidarite väčších s menšími odvodzuje z výpočtu sumy, akú dostávajú cirkvi z rozpočtu štátu a počtu veriacych, teda podľa údajov z cenzov, koľkí ľudia sa prihlásili k cirkvi. Obišiel pritom fakt, že kľúčovou zložkou príspevkov od štátu boli, a to v oboch krajinách, príspevky na platy duchovných a len zvyšok, kde mohlo dôjsť k uvádzaným nerovnostiam, bol prideľovaný ústrediam cirkví. Tento princíp výpočtu podpory pre cirkvi najmä podľa počtu duchovných a nie podľa počtu veriacych (doplnený o paušálnu sumu určenú na prevádzku ústredí cirkví) platil v Československu od roku 1949 a rovnako platný bol aj v nástupníckych štátoch – v Česku do roku 2012, na Slovensku do roku 2019. Inými slovami, nie počet prihlásených v sčítaní (v rokoch 1960–1990 také údaje ani neexistovali), ale najmä počet duchovných bol rozhodujúcim kritériom pre výšku finančnej podpory od štátu. Druhým vysvetlením tejto zdanlivej nespravodlivosti je aj fakt, že náklady na zabezpečenie náboženského života v menších alebo rozptýlených komunitách bývajú vyššie ako v prípade veľkých organizácií. Teda ak už štát mal záväzky voči cirkvám, že bude primerane zabezpečovať ich základné potreby pre fungovanie, ktoré si stanovil ešte v roku 1949, počas platnosti zákona toto musel zohľadňovať. Vzhľadom na charakter a obsah zákona o hmotnom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností tieto zdanlivé nespravodlivosti a nejasnosti už tak nepôsobia.

Zaujímavou, hoci metodologicky nejasnou časťou práce je priestor, kde sa autor zaoberá spoločenskými dôsledkami financovania cirkví. Aj tu totiž naznačuje slovenský model (celkovo výrazne menej detailne popísaný) ako istý druh normality, na rozdiel od českého, čo podporuje tvrdeniami, že na Slovensku proces reštitúcie cirkevných majetkov a štátnych príspevkov na prevádzku cirkví „nevypočal žiadne veľké reakcie a dlhodobšie nevedol k žiadnej výraznejšej kritike, v Českej republike šlo po celý čas o mediálne a politicky vysoko citlivú otázku. Komplikovanú naviac tým, že prakticky všetky verejné diskusie zdôrazňovali iba reštitučný aspekt, [...] bez toho, aby zohľadňovali, že štát súčasne náboženské spoločnosti prestáva finančne podporovať.“ [s. 83] Chýba tu opäť komparatívny pohľad, keďže na Slovensku síce reštitúcie prebehli skôr, no bez toho, aby štát ukončil ich financovanie. No na druhej strane nie je tiež jasné, na základe akej analýzy dospel autor k porovnaniu intenzity reakcií. V prípade českého prípadu to pôsobí ako tvrdenie opierajúce sa o analýzu médií. Ak by to isté platilo aj o Slovensku, bolo by to možné spochybniť, pretože práve téma cirkevných reštitúcií bola mediálne v rôznych vlnách silne prítomná na Slovensku až do ukončenia procesu v roku 2005 a vo veľmi kritickom duchu diskusia pokračovala aj neskôr, a to aj v prípade zmeny financovania cirkví v roku 2019. Otázne však môže byť, ktoré médiá a akú populáciu zasiahli svojimi kritickými komentármi, no šlo o tému prítomnú počas najmenej dvoch dekád transformácie vzťahov štátu a cirkví. Ak však autor pod chýbajúcimi reakciami na Slovensku mal na mysli politickú debatu a spory pri presadzovaní zákonov, v tom prípade by to ale tak musel napísať.

Čo s teóriou a metodológiou?

Piata kapitola knihy sa podľa názvu zameriava na cirkvi ako organizácie. Zaujímavosťou tejto kapitoly je, že sa v nej autor venuje nielen reorganizácii štruktúr katolíckej cirkvi v Česku (tam aj pomerne podrobne) a na Slovensku (asi troma vetami), ale aj rôznym škandálom pri formovaní teologického vzdelávania v nových spoločenských podmienkach v už samostatnej Českej republike. Sústredenie sa na škandály zredukovalo informácie o Slovensku na problém odvolania arcibiskupa Roberta Bezáka v roku 2012. V prípade viacerých týchto častí je úplne nejasná metodológia, ako autor došiel k svojim záverom – podobá sa to skôr na publicistiku alebo na voľné prerozprávanie myšlienok neznámych informátorov. Podobne nejasnú metodológiu a zdroj informácií má aj časť o neregistrovaných náboženských skupinách, kde opäť popisy situácie na Slovensku sú oveľa stručnejšie a bez akýchkoľvek odkazov na zdroje. Aj tu je popis fungovania malých neregistrovaných skupín odbitý jedným všeobecným odstavcom a formuláciami, aké v prípade Česka nie sú využívané. Na Slovensku sú malé skupiny v podstate exotizované a banalizované a to napriek tomu, že ich údajný počet (10 000–20 000 odhadovaných členov) je v podmienkach Slovenska pomerne výrazná množina, hoci rozptýlená do rôznych skupín. Všetkým skupinám však už len v prípade Budhizmu diamantovej cesty, o ktorom sa autor nezmieňuje, ide o niekoľkotisíc vyznavačov a o šesťnásť centier vybudovaných po celom území Slovenska. Tým sa toto spoločenstvo zaraďuje k najväčším neregistrovaným skupinám, početne väčším ako je väčšina z registrovaných cirkví [Centrá...]. Systematické obchádzanie podrobnejších analýz o situácii na Slovensku vedie autora k skratkám, ktoré apriórne vysvetľujú situáciu na Slovensku, ako spôsobenú „konzervativizmom veľkej časti populácie“ [s. 104] (čo to vlastne je?) a silným postavením etablovaných cirkví. Tak ako na mnohých iných miestach, aj v tejto kapitole mechanicky stotožňuje oficiálnu politiku, výrazne reštriktívnu voči všetkým netradičným formám náboženského života, s populáciou krajiny, o ktorej konzervatívnosti nepodáva žiadne údaje a v podstate neberie do úvahy, že až štvrtina populácie nemá vzťah k tradičnej religiozite a ani politikú či inú formu zastúpenia v spoločnosti.

Táto časť však jasnejšie odкрýva teoretické východiská práce, ktoré síce nie systematicky, ale najčastejšie zodpovedajú teórii racionálnej voľby. V knihe je prítomný nielen teoretický základ tohto prístupu, ale aj jeho normatívna dimenzia posudzujúca normálnosť, prirodzenosť či dokonca zdravosť fungovania cirkví v spoločnosti. Spomína „účinné fungujúci náboženský trh“ (čo predpokladá, že inde je trh neúčinný alebo nie je) a „zdravú konkurenciu medzi rôznymi aktérmi“ (čo zasa predpokladá možnosť konkurencie nezdravej alebo konkurencie neexistujúcej). Toto je ale celé zakončené skôr štruktúrnofunkcionalistickým a normatívnym konštatovaním, že české a slovenské cirkvi ustrnuli „v postavení organizačných molochov s ťažkosťami reagujúcimi na meniace sa spoločenské potreby“ [s. 105]. Do analýzy činnosti cirkví vnáša v podstate ich vlastné vnútorné dilemy, či majú byť skôr zdrojom istoty a stability v meniacom sa svete, alebo sa prispôbovať zmene a ísť s duchom doby.

Do časti o náboženstve vo verejnej sfére je zaradená aj časť o cirkvách ako aktéroch v oblasti formálneho vzdelávania. Táto časť je už vyváženejšia z hľadiska rozsahu aj obsahu venovaného obom krajinám, no aj tu sa autor nevyhol viacerým nepresnostiam. Napríklad legislatíva regulujúca cirkevné školstvo sa týka aj školstva súkromného. Obe formy boli naraz a za rovnakých podmienok zrovnoprávnené s verejným školstvom s tým, že systém financovania je (pri povinnej školskej dochádzke) odvodený od zásady, že štát prispieva finančne na študenta, a to bez ohľadu na zriaďovateľa. Umožnenie súkromným subjektom zakladať školy nijako nesúvisí s možnosťou ich odškodnenia za predchádzajúce obdobia, lebo tam neexistuje žiadna právna kontinuita právnych subjektov poskytujúcich vzdelávanie.

Podobne aj ďalšia podkapitola o cirkevných sociálnych službách je najmä popisným výpočtom rôznych cirkvami zriaďovaných organizácií, kde sa v rámci sociálnych služieb objavuje aj angažovanosť v zriaďovaní nemocníc, so špecifickým dôrazom na duchovnú službu v nemocniciach. Autor sem prekvapujúco zaraďuje aj duchovnú službu v profesionálnych ozbrojených zložkách ako je armáda, polícia alebo duchovnú službu vo väzniciach. Celú kapitolu uzatvára zmienkou o úlohách cirkví v pohrebníctve, čo v kontexte kapitoly vyvoláva otázku, ako vlastne definuje sociálne služby. Pôsobí to tak, akoby každá služby cirkvi veriacim, prípadne aj neveriacim bola apriórne sociálnou službou. Obzvlášť má-túci je aj názov ďalšej časti *Sociálna dimenzia cirkevných sociálnych služieb*, akoby dovtedy uvádzané služby neboli sociálne alebo boli bez sociálnej dimenzie. Ani obsahovo nie je jasné, prečo museli byť v práci zaradené dve kratučké samostatné časti dotýkajúce sa toho istého predmetu.

Siedma kapitola nazvaná *Spoločnosť v cirkvách a o cirkvách* je v podstate spracovaním dvoch základných druhov kvantitatívnych údajov o náboženskom živote v oboch krajinách – údajov zo sčítaní obyvateľov a výsledkov medzinárodných výskumných programov zameraných na výskum náboženstva. Paradoxne až v úvode tejto kapitoly je naznačené, aké metodologické postupy boli zvolené v predchádzajúcich častiach knihy. Informácie o tom, že bolo použité „vonkajšie pozorovanie“, rozhovory s aktérmi, analýzy dokumentov a podobných zdrojov [s. 129] sú síce dôležité, no nijako neumožňujú zistiť, ktoré závery boli vytvorené, z akých dát a akou metódou zozbieraných dát. Práve táto nepriznanosť metodológie pri budovaní argumentov je tou najslabšou stránkou predchádzajúcich častí. Napriek tomu, že táto časť už je postavená na presných dátach, porovnávanie presných údajov o počtoch prihlásených k jednotlivým cirkvám a náboženstvám v oboch krajinách pôsobí ťažkopádne. Problém, ako netriedené porovnávania vôbec interpretovať zosilňuje aj fakt, že autor nenaznačil problematickosť porovnávania výsledkov sčítaní v Česku a na Slovensku a v každej krajine aj medzi jednotlivými sčítaniami. V podstate sa porovnávajú dáta, ktoré merajú niečo čiastočne odlišné. A už vôbec sa nedá hovoriť o tom, že by sa v sčítaniach merala religiozita, ako je to uvedené pod tabuľkou č. 6. Ide o zisťovanie len jednej a aj to skôr formálnejšej stránky religiozity. V prípade Slovenska sa meralo len subjektívne

prihlásenie sa k niektorej z registrovaných cirkví, alebo bola možnosť uviesť iné, či bez vyznania. Metodika bola postavená na jedinej otázke a v rokoch 2001 a 2011 s uvedením zoznamu možností [Tížik 2014]. Na rozdiel od toho v Česku sa v roku 2011 merala sebadefinícia obyvateľa ako veriaceho alebo neveriaceho a až v druhom kroku sa tí, čo sa deklarovali za veriacich rozhodovali, ku ktorej cirkvi sa prihlásia alebo či budú deklarovať vieru bez príslušnosti k cirkvi. V Česku takto vznikli zo sčítania aj všeobecné kategórie neviažúce sa ku konkrétnym cirkvám, ako napríklad „katolícka viera“, „kresťanstvo“, protestantská/evanjelická viera“, „ateizmus“, čo nemalo v sčítaní na Slovensku obdobu. Okrem toho, chýba dovysvetlenie, že vysoký podiel neodpovedajúcich v Česku bol spôsobený aj tým, že v českom sčítaní šlo o dobrovoľnú otázku, zatiaľ čo na Slovensku to bola povinná položka. Inými slovami, v oboch krajinách sa nielen merali odlišné javy, ale aj odlišnou metódou.

Poslednou časťou je sumarizácia záverov knihy a načrtnutie možných ďalších perspektív vývoja religiozity. No niektoré závery sú prekvapujúco v protiklade s tézami v samotnej knihe. Napríklad, ak o Slovensku o pár strán skôr autor hovorí ako o krajine tradične religióznej a tradicionalistickej a v prípade Česka ukazuje úpadok religiozity, záver, že v Česku a na Slovensku možno hovoriť o „*návrate náboženstva*“ [s. 151] pôsobí prinajmenšom rozporuplne. Dosť nesystémovým prvkom v knihe je záverečná príloha, ktorá obsahuje ukážku z rozhovorov s viac ako dvadsiatimi príslušníkmi (v mnohých prípadoch pravdepodobne predstaviteľmi) cirkví v Česku a na Slovensku. Podobne ako aj na mnohých iných miestach v knihe chýba ich elementárna analýza a presné roztriedenie podľa nejakých kritérií, ako boli respondenti oslovení. Úplná dekontextualizácia a vynechanie systematickej analýzy, kódovania a triedenia výpovedí posúvajú túto prílohu do úlohy nadbytočnej časti knihy.

Ako bolo uvedené na začiatku, kniha je tematicky a aj šírkou záberu v českom a slovenskom prostredí priekopnícka. No trpí nedostatkami, na ktoré sama v úvode poukazuje, keď hodnotí situáciu v skúmaní náboženstva na Slovensku a v Česku. No okrem toho do popredia vystupujú dva zásadné problémy, ktoré však nie sú pri takýchto obsiahlych publikáciách ojedinelé – problém s prácou s dátami a teoretické východiská. Práca s dátami je v tomto prípade nesystematická a obzvlášť pri komparatívnej práci sa nedajú bez porovnateľných dát a bez reflexie ich metodológie urobiť žiadne zmysluplné závery. Ako konštatoval Váně popisujúci situáciu v Česku (a platí to aj o Slovensku), už nie je problém, že by nebol dostatok dát o náboženstve a religiozite, ale problémom je konceptualizácia týchto dát a ich aplikácia (obzvlášť kvalitatívnych) [Váně 2012: 376]. A to je aj druhým, oveľa závažnejším problémom knihy. Závery nielenže nie sú ukotvené vo výsledkoch citovaných dát, chýba im najmä nejaké teoretické ukotvenie. Hoci na mnohých jej miestach preniká teória racionálnej voľby, nie je to práca postavená systematicky na tomto prístupe a tým sa odlišuje napríklad od explicitnejšie takto vymedzenej knihy Pavla Minárika [Minárik 2018]. Množstvo dôležitých analýz, postrehov a príkladov tak zostalo neusporiadaných do kompaktného

celku a kniha ako celok naplnila závery analýzy Romana Vida o skúmaní náboženstva v Česku po roku 1990. Deficit sociológie náboženstva v Česku sa vzťahuje k neschopnosti prekročiť rovinu popisu a historického ukotvenia a poskytnúť presvedčivé sociologické vysvetlenie zmien v českej religiozite a vidieť absenciu „koherentného teoretického rámca“, prax „ad hoc“ využívania sociologických teórií a konceptov sprevádzaná tendenciou k (teoreticky explicitne nezdôvodnenej) „historizácii sociologického výskumu“ [Vido 2019: 440]. Obzvlášť sa to ukazuje pri tak unikátnom výskume, akým je situácia v bývalom Československu, kde sa z jedného, sedemdesiat rokov budovaného systému postupne vytvorili systémy dva a kde práve teoretické ukotvenie môže pomôcť nasmerovať skúmanie pri pokuse vysvetliť existujúce rozdiely alebo hoci aj pretrvávajúce podobnosti.

Miroslav Tížik

Sociologický ústav SAV a Katedra sociálnej práce
Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave
<https://doi.org/10.13060/csr.2021.009>

Literatúra

- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bunčák, J. 2001. „Religiozita na Slovensku: stredoeurópsky rámec.“ *Sociológia* 33 (1): 47–69.
- Bubík, T. 2015. „The Czech Journey to the Academic Study of Religions: From the Critique of Religion to its Study.“ Pp. 1–54 in T. Bubík, H. Hoffman (eds.). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religio in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill, https://doi.org/10.1163/9789004292789_002.
- „Centrá buddhizmu diamantovej cesty na Slovensku.“ *Buddhizmu diamantovej cesty* [online]. Spoločnosť buddhizmu Diamantovej cesty [navštívené 20. 1. 2021]. Dostupné na: <http://www.buddhizmus.sk/?go=centra>.
- Klobucký, R. 2006. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Kusá, Z., M. Tížik (eds.). 2009. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : pramenno-analytická publikácia* [online]. Bratislava: Sociologický ústav SAV. Dostupné na: http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/1776_attach_EVS_CS_2008.pdf.
- Lajčiak, J. 1994. *Slovensko a kultúra*. Bratislava: Q111.
- Majo, J. 2011. „Shrinking Minority. Slovak Lutheranism Fighting With Secularism.“ *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 30 (10): 39–55.
- Majo, J. 2013. „Vybrané charakteristiky transformácie religiozity na Slovensku v rokoch 1950–2001 vo vzťahu k sekularizácii.“ *Geografický časopis* 65 (3): 217–234.
- Majo, J., B. Šprocha. 2016. *Storočie populačného vývoja Slovenska II – populačné štruktúry*. Bratislava: Infostat, CSPV SAV, Univerzita Komenského v Bratislave.

- Matlovič, R. 2001. *Geografia religii. Náčrt problematiky*. Prešov: FHPV Prešovskej univerzity v Prešove.
- Minárik, P. 2018. *Ekonomie náboženství a náboženství v postkomunistické Evropě*. Brno: Masarykova univerzita, Univerzita J. E. Purkyně, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9125-2018>.
- Příbáň, J. 2015. „Politika verejného poznania a právnej spravodlivosti pri vyrovnávaní sa s minulosťou: postkomunistické skúsenosti a nedávne ponaučenia z Českej republiky.“ Pp. 30–59 in A. Kvasničková a kol. *Pamäť v transdisciplinárnej perspektíve*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Tížik, M. 2012. „Religion and National Identity in an Enlarging Europe.“ Pp. 101–123 in F. Höllinger, M. Hadler (eds.). *Crossing Borders, Shifting Boundaries: National and Transnational Identities in Europe and Beyond*. Frankfurt-on-Main: Campus Verlag GmbH.
- Tížik, M. 2014. „Kvalita merania náboženskej príslušnosti na Slovensku.“ *Slovenská štatistika a demografia* 24 (3): 49–70.
- Václavík, D. 2015. „Searching and Finding: A History of the Slovak Study of Religion.“ Pp. 55–86 in T. Bubík, H. Hoffman (eds.). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religion in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill, https://doi.org/10.1163/9789004292789_003.
- Váně, J. 2012. „Výzkumy věnující se podobám religiozity v České republice po roku 1989.“ Pp. 355–398 in J. Krejčí, Y. Leontiyeva (eds.). *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Váně, J., M. Štípková. 2013. „The National Religious Environment and the Orthodoxy of Christian Beliefs: A Comparison of Austria, the Czech Republic and Slovakia.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (3): 403–425, <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.3.03>.
- Vido, R. 2019. „Jak (ne)vysvětlit českou bezbožnost? Analytická sociologie jako inspirace pro sociologii náboženství.“ *Sociológia* 51 (4): 420–443, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.4.19>.